

Розділ I

Свобода — психологічна проблема?

Сучасна європейська й американська історія зосереджена до-вкола спроб звільнитися від політичних, економічних та духов-них кайданів, що скували людину. Ті, хто здобував свої вольнос-ті¹, виборювали свободу в тих, хто мав привілеї і був готовий їх захищати. Коли якийсь клас боровся за звільнення від гніту, він при цьому вірив, що змагається за звільнення всього людства, і це дозволяло йому апелювати до прагнення, закладеного в усіх, хто потерпає під чийось гнітом, — до бажання людини бути вільною. Водночас у затяжній і теоретично нескінченній бо-ротьбі за свободу ті класи, що боролися проти гніту, здобувши перемогу та нові привілеї, які вони відтепер могли обстоювати, на певному етапі самі ставали на бік ворогів свободи.

Попри численні поразки у битвах, свобода зрештою пере-магала у війні. Багато хто загинув у тих битвах із переконан-ням, що краще померти в борні проти гніту, ніж жити без свободи. Ці смерті були найбільшим ствердженням їхньої індивідуальності. Схоже на те, що історія весь час підтвер-джувала: людина може бути сама собі господарем, може самостійно ухвалювати рішення, думати та відчувати так, як вважає за потрібне. Повна реалізація потенціалу людини видається тією метою, на чимшвидше досягнення якої був спрямований суспільний поступ. Принципи економічного лібералізму, політичної демократії, релігійної автономії та індивідуалізму в приватному житті дали можливість арти-

¹ У першому абзаці оригіналу Фромм використовує два англійські слова на позначення свободи — *freedom* та *liberty*, хоча основним терміном як у назві книжки, так і в її тексті є *freedom*.

кулювати одвічне прагнення свободи, і водночас ці принципи наближали людину до її досягнення. Рвалися одні кайдани за іншими. Людина зняла з себе ярмо поневолення природою та стала її господарем. Людина скинула гніт з боку церкви та абсолютистської держави. Усунення зовнішнього гніту виявилось не лише необхідною, а й достатньою умовою для досягнення омріяної мети: свободи особистості.

Багато хто вважав Першу світову війну кінцевою боротьбою, а її завершення — вирішальною перемогою в борні за свободу. Тогочасні демократії зміцніли, на місці старих монархій постали демократичні уряди. Проте всього лише кілька років по тому виникли нові системи, які в принципі заперечували все, що людство вибороло для себе протягом попередніх століть, бо за своєю природою ці системи підпорядкували суспільне та приватне життя всіх (за винятком дециці) людей владі¹, яку вони ніяк не могли контролювати.

Спершу більшість заспокоювала себе думкою про те, що перемога авторитарних систем пояснюється божевіллям кількох осіб і що це схиблення з плином часу стане причиною їхнього ж занепаду. Інші чванливо вважали, що італійському та німецькому народові бракувало часу на справжнє навчання демократії, тому слід просто зачекати, поки ці нації досягнуть політичної зрілості на рівні з іншими демократіями Заходу. Іншою загрозливою ілюзією і, мабуть, найбільш небезпечною з усіх, є віра в те, що такі люди, як Гітлер, підпорядкували собі потужний державний апарат виключно за допомогою хитроців та обману, що вони та їхні держависателіти керуються посередництвом суто грубої сили, а населення цих країн є безвільним об'єктом зради й терору.

¹ Автор послідовно використовує у праці два англійських терміни, що українською перекладаються як «влада» — *authority* (у цьому місці) і *power*.

Час, що сплинув відтоді, продемонстрував хибність цих поглядів. Ми мусили визнати, що мільйони людей у Німеччині бажали зректися своєї свободи так само, як їхні батьки ладні були боротися за неї, і замість того щоб прагнути свободи, мільйони намагалися знайти шляхи втечі від неї. Іншим мільйонам людей було байдуже: вони не вірили в те, що захист свободи вартий того, щоб за нього боротися, а тим паче вмирати. Ми також визнаємо, що криза демократії не є специфічною італійською чи німецькою проблемою — з нею зіштовхується будь-яка сучасна держава. Так само не має значення, які символи обирають вороги свободи: їй загрожують як ті, хто бореться з нею в ім'я антифашизму, так і ті, хто робить це відверто з фашистськими¹ намірами. Це було настільки мудро сформульовано Джоном Дьюї, що я передаю цю істину його ж словами: «Серйозна загроза нашій демократії — не існування інших тоталітарних держав. Це наявність у наших переконаннях та інституціях тих умов, завдяки яким зовнішня влада, дисципліна, уніформність та залежність від Вождя здобули перемогу в інших країнах. Відповідно, там і проходить фронт боротьби — всередині нас самих і в наших інституціях»².

Якщо ми хочемо здолати фашизм, то мусимо його зрозуміти. Фантазії та мрійництво нам не допоможуть. Проголошення оптимістичних сценаріїв виявиться настільки ж непотрібним і безглуздим ритуалом, як і танок індіанців для викликання дощу.

На додаток до складних економічних і соціальних умов, які породили фашизм, треба зрозуміти ще одну проблему —

¹ Я вживаю термін «фашизм» чи «авторитаризм» на позначення диктаторської системи на кшталт німецької чи італійської. Я вживатиму поняття «нацизм», коли говоритиму предметно про німецьку систему. (Прим. авт.)

² John Dewey, *Freedom and Culture*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1939. (Прим. авт.)

людську. Завдання цієї книжки полягає в аналізі тих динамічних факторів у структурі характеру сучасної людини, які привели її до бажання відмовитися від свободи у фашистських країнах і які поширилися серед мільйонів наших співгромадян.

Коли ми розглядаємо людський аспект свободи, прагнення до підкорення та жадобу влади, виникають такі питання: чим є свобода як людський досвід? Чи є жага свободи чимось закладеним у саму природу людини? Чи однаковий цей досвід у всіх культурах, чи, навпаки, залежить від того, у якій культурі живе людина, й відрізняється за ступенем індивідуалізму, якого досягло конкретне суспільство? Чи є свобода лише відсутністю зовнішнього тиску, чи вона також є наявністю чогось, і якщо це так, то чого саме? Які соціальні й економічні чинники в суспільстві формують прагнення свободи? Чи може свобода стати тягарем, який людині важко нести, і перетворитися на щось таке, від чого людина намагається втекти? Тоді чому свобода є омріяною метою для одних і загрозою для інших?

Можливо, разом із закладеною в людині жагою свободи в ній існує й інстинктивне бажання підкорятися? Якщо це не так, то як ми можемо пояснити привабливість покори вождю, настільки поширену сьогодні? Чи підкоряється людина лише вираженим владним авторитетам, чи також існує підкорення інтерналізованим авторитетам, таким як обов'язок чи свідомість, внутрішнім поривам чи анонімним авторитетам на кшталт громадської думки? Чи є в підкоренні прихована насолода і який її сенс?

Що саме розпалює в людині невситиму жадобу влади? Це сила життєвої енергії людини — чи фундаментальна слабкість і нездатність просто бути й відчувати життя спонтанно і з любов'ю? Які психологічні умови посилюють цю жадобу? І нарешті, на яких соціальних умовах ґрунтуються ці психологічні умови?